

Magyarország a tizenhetedik századi francia enciklopédia-irodalomban

A század utolsó harmadának francianyelvű történetirodalmában egyre ritkább a Habsburg-barát hang. A Thökölyről, főleg pedig a Rákóczi Ferencről szóló életrajzok a magyar ügy iránt ébredt érthető rokonszenv jegyében íródtak s az enciklopédiák is ezt a felfogást tolmácsolják.

Már az 1670-es évek francia sajtójában¹¹⁵ kialakult bizonyos tartózkodó ellenszenv a Habsburg-politikával szemben. Mintegy visszhangja volt ez annak a kiábrándulásnak, amit a török kiűzése újból felbuzdult francia nemzet érzett a vasvári béke után. Noha a francia politika — mint más európai államé — régóta a magaszabta úton járt, a francia irodalom emlékeztette a nemzetet kereszténységében gyökerező missziós tudatára egyszer-egyszer a XVII. század folyamán is, így pl. a szentgotthárdi győzelem nyomában s az 1683—86-i keresztény győzelmek alkalmával, amelyek ismertetése végén a historikus azt kívánja francia olvasójának, hogy buzduljon fel ő is és forduljon elkeseredett haraggal a török, a „kereszténység közös ellensége“ ellen.¹¹⁶

A vasvári békével megelégedő császári politikát nem hiába igyekszik Du May Discours-jában bő részletességgel igazolni A „szégyenletes béke“ kátyújában elakadt európai akció miatt nyugtalanhangú vita indult meg az egykorú irodalomban s az érdeklődés központjába az a magyarság került, amelynek „szerencsétlen sorsát“ a „kereszténység hőisévé“ vált Zrínyi Miklós, a költő, élete jellemzi legjobban.¹¹⁷ A Zrínyi-család azok közé az európai híró főnemesi házak közé tartozik, amelyek genealógiáját a szótárszerző kötelességének tartotta ismertetni. A Zrínyiek közül a szigetvári hős és a vérpadra került Péter mellett a költőt, Miklóst emeli ki, akitnek győzelmei „nevét félelmetessé tették a pogányok előtt“, akit azonban a más célú császári politika megakadályozott a török elleni hadjárat folytatásában s a már majdnem elfoglalt Kanizsa alól

¹¹⁵ Bürner Sándor: Un français ami de la Hongrie au début du XVIIIe siècle. *Revue des études hongroises*. 1929. 79. l.

¹¹⁶ Vanel: Histoire des troubles, id. m. 4. köt., 402. l.

¹¹⁷ Sagredo (Giovanni): Relation de la cour impériale faite au Doge de Venise. Paris, 1670. 44., 66. ll.

csáktornyai kastélyába való visszatérésre kényszerített. Így határozta el magát a „felindult“ gróf arra, hogy „magán életet“ kezd. A szótár Zrínyi-életrajzában tehát felbukkannak a magyart létében veszélyeztető osztrák kormány ellenséges magatartásának jelei.¹¹⁸

A nyugtalanság okaira már azok a megjegyzések is utalnak, amelyek a többnyire császári forrásokat használó Histoire-okból kerültek a szótárakba. Tudnak arról, hogy a magyarok „privilegiumaik megsértése és a német katonák miatt panaszkodnak“ és hogy a vasvári béke elkeseredést keltett. Ezenkívül említik az enciklopédiák „a szörnyű kivégzéseket“ és üldöztetéseket, amelyekkel a „magyar nemességet akarták megfélemlíteni“.¹¹⁹

Az elégedetlenség rendi felfogású igazolását, a felkelések történeti alapokra fektetett jogvédelmét a szótárszerző a magyar vagy magyarbarát francianyelvű publicisztikai irodalomból ismerhette meg részletesebben. A Diderot-féle enciklopédia szempontjai, a szótárak száraz előadásából kiütköző önérzetes kifejezések — „a magyarok legösibb törvényei ellen intézett mindennapos támadások, a lábbal tiptort privilegiumok, a neustadt-i hóhér bectelen bárdja“ — a magyarságvédő irodalom szellemének és stílusának hatását tükrözik. E források — I. Rákóczy György kiáltványa, a Thököly- és Rákóczi-életrajzok, a századvégi manifestumok, publicisztikai iratok, a Histoire des révolutions de Hongrie, a magyar rendi felfogás védőirata — a nemzeti szabadságot az alkotmányos jogok sérthetlenségében és biztosításában látták. Már Szent István törvényeiben megtalálták a rendi alkotmány alapjait s a történeti hagyomány igazolta jogok legmakacsabb ellenségének a Habsburg-házat tekintették. E rendi felfogásra és a Histoire des révolutions de Hongrie gondolatmenetére vall Diderot enciklopédiájának előadása, amely szerint a Miksa-féle szerződések „a magyarok alkotmányát sértették meg“, az I. Ferdinánd és Zápolyai között létrejött váradi béke a nemzet jogait őrző nemesség elégedetlenségét hívta ki s a „mindennapos szemrehányások végül is sírba vitték“ Zápolyait. Ugyanez az enciklopédia a német politika megbízhatatlanságára is céloz. II. Ferdinándot és minisztereit azzal vádolja, hogy csak „látszatra hagyták meg a magyarok királyválasztó jogát“. Igéretszegést emleget I. Rákóczy Györgynek az enciklopédiában idézett manifestuma is, mely az „üldözött protestánsok“ érdekében íródott.

Lipót szintén csak a Habsburg-ház önző politikáját, „koronája jogait“ ismeri a „szabadságukat“ védő magyarokkal szemben, — folytatja tovább a Voltaire-t másoló Diderot-féle enciklopédia. Tud arról is a szótárirodalom, hogy a császár miniszterei Thököly Istvánnak, Imre apjának, hatalmas birtokára áhítoztak s ezért „ke-

¹¹⁸ Th. Corneille id. m., Hongrie. (Forrása Vanel: Histoire et description, id. m., 112 l.). — Moréri id. m., Serin (Nicolas).

¹¹⁹ Moréri id. m., Serin (Pierre). — Bruzen de la Martinière: Le grand dictionnaire géographique, hist. et crit. Paris, 1739. Hongrie. — Ladvocat: Dictionnaire hist. et bibliographique portatif, Paris, 1777. (Supplément, Paris, 1789.)

verték bele a Zrínyi Péter-féle összeesküvésbe“. A bécsi kormány kényszerítette a hörtönéből „szerencsésen“ megmenekülő Rákóczi arra, hogy az „elégedetlenek élére álljon“. S csupán „szerencsésének“ köszönhetette I. József a felkelőkkel szemben elért győzelmeit.¹²⁰

E vádló megjegyzések hangsúlyát természetesen meghatározta az egykorú Habsburg-ellenes francia felfogás is. A századvég egyik szótárral már egykorú eseményei élénken foglalkoztatták a korabeli historikusokat, akiket a politikai vagy vallási érdeklődés szálai fűztek a felkelések Magyarországhoz. A szótáraknak anyaguk is, okuk is volt tehát arra, hogy a Thököly-, Rákóczi-kor történetét részletező aprólékossággal ismertessék.

Bayle, a biografus, Apafi életrajzában tárgyalja a századvég európai jelentőségű eseményeit. Forrásai között különösen megbecsüli s előszeretettel használja Bethlen János erdélyi históriáját. Paul Ricaut-nak a török birodalomra vonatkozó művét s a *Histoire des troubles de Hongrie* adatait azonban Bayle már óvatosan selejtezi vagy Apafi politikájának kedvező megjegyzésekkel kíséri.

A török uralom árnyékában meghúzódó, csendes, „inkább tehetségtelen“¹²¹ Apafi Bayle jellemzésében a „fejedelemségre méltó, nemes lelkéhez illő ambíciójú“ uralkodó, akinek „nyugodt természetét“ a hosszú tatár-rabság egyéniségformáló hatásával magyarázza. Igyekszik természetesen ennek az Apafi-képnek ellentmondó minden más magyarázatot visszautasítani, így többek között a *Histoire des troubles de Hongrie* ama közlését, amely szerint a magyarországi felkelőket nem a „békés, tudósokkal társalgó fejedelem“, hanem „Kálvin hittévedéseit követő, turbulens szellemű“ felelőse támogatta. Bethlent híven követve ismerteti Bayle Apafi fejedelemségre jelölésének anekdotikus részleteit s hangsúlyozza, hogy nemesi származása különben is méltóvá tette a trónra. Nem Apafi hibájának, hanem a sors szeszélyének tudja be azt, hogy a sikertelen török hadjáratban való részvétel miatt Erdély „szabadsága árnyékát is elvesztette“ s örökös tartománnyá lett.

A Bayle-féle Apafi életrajzot később Joly a fejedelemtől „nagy magasztalással“ író Czvittinger Dávid adataival egészítette ki. Moréri az Apafiról szóló jellemzéshez Bethlen János históriájának német fordítását (*Das bedrängte Dacia, Nürnberg, 1666.*) idézi forrásul.¹²²

¹²⁰ Diderot id. m., Ferdinand I. (V. ö. Brenner: *Histoire des rév. de Hongrie*, id. m., I. köt. 103., 142. ll.; Szent István törvényeinek rendi szellemű magyarázatát l. u. o. 8—10. ll.), Hongrie, Joseph I. — Diderot id. m. — *Encyclopédie méth.* (*Histoire*), id. m., Ferdinand II., Ferdinand III. (Forrása Voltaire: *Annales de l'empire*, id. kiadás III. köt. 780—81., 790. ll.) Moréri id. m., Tekeli (Etienne), Leopold I., — Chaudon id. m., Joseph.

¹²¹ Hóman—Szekfü id. m., 5. köt. 260. l.

¹²² Bayle id. m., Apafi. (Forrása Bethlen János: *Rerum Transylvanicarum* libr. IV. Amsterdam, 1664. 246—48. ll.; — Vanel: *Hist. des troubles de Hongrie*. Paris, 1685. 1. köt. 149. l.). — Ph. Joly id. m. — Moréri id. m. — *Nouveau dict...*, Basle, 1776, id. m., Apafi.

Az Apafira vonatkozó közlések megemlítik a századvég nagy eseményeit: a Thököly-féle felkelést és a felszabadító hadjáratokat. Ismeretes, hogy a háboruzó Franciaország s a politikai és vallási szempontból érdekelt egész Európa számára milyen jelentősége volt a német-török harcoknak és a századforduló magyar mozgalmainak. S bár 1711 után a felkelők dicsősége leáldoztával a magyarság valójában lelépett az európai politika színpadáról, a helyzetet vizsgáló és lehetőségeket latolgató historikus és szótárszerző előtt a „forradalmak, zavarok“ Magyarországa a XVIII. század első harmadában még nem sokat veszített jelentőségéből. Ez az érdeklődés egymagában is megérteti, miért telnek meg az egykorú és a XVIII. századeleji enciklopédiák magyarvonatkozású közleményei a Thököly- és Rákóczi-féle felkelések és a felszabadító háborúk adataival.

De annak, hogy a XVIII. század közepén is szívesen emlékeznek vissza a XVII. századvégi történelem magyar hőseire, más oka is van. A történetírás és a regényirodalom érintkezési területén a XVII. század végén egyre-másra keletkeznek elbeszélések, regények történelmi hírességekről. Thököly és Rákóczi élettörténete érdekes, lekötő részleteivel irodalmi színezés nélkül is kedvelt olvasmányává válhatott e kor olvasójának. Az 1680-as évek eseményeire a Thökölyvel foglalkozó regényes történetirodalomnak is, az enciklopédiáknak is alapforrásuk a *Histoire des troubles de Hongrie* (Páris, 1685—87, öt kötet), amely érdeklődést kielégítő aprólékossággal önti kötetekbe a különböző forrásokból szerzett ostrom- és csataleírások, kiáltványok, béketárgyalási jelentések, sajtóközlemények nyers híryanagát. Az olvasó ízlésének udvarló historikus azért részletezi a történelem drámai, érzékeny vagy izgalmas jeleneteit s közli Thököly és Zrínyi Ilona leveleit, mert tudja, hogy „majd örömmel olvassák“.

A korabeli *Histoire* előadását összefoglalva mesélik el a szótárak, hogyan kellett a gyermek Thökölynek álsruhában megszöknie apja ostromlott várából, hogyan ívelt fel később pályája Apafi udvarában, ahol a francia diplomaták — Révérend abbé, Forval — pénzzel, katonával végre elindítják a felkelést s ennek csakhamar a fiatal Thököly lesz győzelmeket arató vezére. Elsorolják felkelése nevezetesebb haditényeit, beszámolnak a szultán ajándékáról, házasságáról, majd szerencséje pálfordulásáról, pályája hanyatlásáról, török fogságáról, utolsó erőfeszítéseiről és Törökországban bekövetkezett haláláról. Thököly egyéniségéből alig sejtet valamit a szótár. Igaz, hogy életének kalandos eseményei magáról a hősről is beszéltek. Elárulták azt, hogy jellemét mennyire meghatározta a cselekvésre ösztökélő ambíció. Thököly az egykorú figyelemre méltán rászolgáló érdekes egyéniség volt, aki — amíg tehette — tetteivel elégitette ki a személye iránt ébredő európai érdeklődést. Nem hiába tartja az enciklopédia is a vakmerőség, a „courage“ emberének.¹²³

¹²³ Moréri id. m., Hongrie, Léopold I., Révérend (Dominique). — Th. Cor-

A Magyarország térképét jelentékenyen megváltoztató felszabadító háborúkat a keresztény győzelmek hatása alatt íródott *Histoire des troubles de Hongrie* alapján ismertetik a szótárak. A török elleni sorozatos és szokatlan sikerek keresztényi öntudatára ébresztették a lelkes historikust, akinek felfogásában a világ két táborra oszlik: keresztényre és pogány ellenségre. Az öröm hevében elmosódik a keresztények közti ellentét s a török oldalán harcoló Thökölynek, a törbecsált „szerencsétlen generálisnak“ a sorsa is a pogány álnokságának elriasztó példája lesz. A kereszténység ügyét tekintő író összefogásra és közös harcra serkent. Az Esztergom, Buda, Pécs, Szeged visszavételéről, a szalánkemeni ütközetéről hírt adó szótárak ezt a lelkesedésben áttüzesedett keresztényi önérzetet tükrözik.¹²⁴

Rákóczi és a felkelés sorsát az enciklopédiák az egykorú publicisztikai irodalom közléseiből ismerik. A fejedelemtől elszórt adatok alapján megrajzolt kép természetesen elnagyolt. Észreveszik azt, hogy mennyire elválaszthatatlanul egybekapcsolódott Rákóczi életsorsa és a jogaiért küzdő magyarság. A felkelés megszervezésében és irányításában fejedelmi, vezéri kiválóságának dokumentumát látják: bár Lipót kényszerítette arra, hogy az alkotmányukat féltő „elégedetlenek élére álljon“, a fegyveres küzdelmet a maga s országa azonos érdekeiért vívta „kipróbált vitézségét ügyességgel“, rátermettséggel kapcsolva össze. Nem raita és magyarjain mult, hogy a győzelmek, a trónfosztás s vezérlőfejedelemmé választása után I. József kerekedett felül. Tudnak a szótárak arról, hogy XIV. Lajos pénzzel támogatta a mozgalmat, bár a felkelést nem illesztik szervesen a napkirály külpolitikájának történetébe.

Egy-két rövid mondat utal Rákóczinak a Grosbois-i magányban folytatott vallásos, „példás életére, nemes tulajdonságaira“, amik ugyan nem mentek feledésbe, de bizonyára jobban megőrződtek volna az enciklopédikus emlékezetében, ha a rodostói révbenvesztéglés helyett folytathatta volna az 1700-as évek irodalmából ismert izgalmas részletekben, küzdelmekben gazdag életét. Nem véletlen, hogy az enciklopédiák is elfogatása, szökése történetét részletezik legszívesebben. Az álruha, az izgalomfokozó eltévedés, vér-

neille id. m., Hongrie. (Forrása Vanel: *Hist. et descr.*, id. m., 119., 120. II., *Hist. des troubles*, id. m., 53. I.). — *Ladvoat* id. m. — *Encyclopédie méth. (Histoire)*, id. m., Tekeli. — *Moréri* id. m., Arva, Tekeli. — *Chaudon* id. m., Tekeli. — V. ö. Vanel: *Hist. des troubles de Hongrie*. Amsterdam, 1686. 2. köt. 43—44., 388—89. II., *Histoire d'Emeric, Comte de Tekeli*. Köln, 1693. 115. I.). L. még Kuncz Aladár id. m., 12., 22., 24. II.

¹²⁴ Th. Corneille id. m., *Cinq-Eglises, Segedin, Eperies, Fillek, Moncatz, Bude, Albe-Royale, Cassovie, Gran.* — *Moréri* id. m., *Palotta, Strigonie, Zatmar, Mohats, Moncatz, Bude, Orsowa, Papa.* — *Fr. de la Croix: Dict. des sièges* id. m., *Cassovie, Albe-Royale, Mohats, Bude.* — *Encyclopédie méth. (Géographie)*, id. m., *Mohatz, Bude.* — *Diderot* id. m., *Salankemen.* — *Baudrand* id. m., *Mongatz.* — (V. ö. Vanel: *Histoire et descr.*, id. m., 175., 149—50., 134., 227., 231., 235. II. *Histoire des troubles de Hongrie*, Amsterdam, 1686. 2. köt., 276—78., 24—32., 372—377. II., *Histoire de l'etat présent...*, id. m., 68—70. II.).

díj, üldözés, nyomozás, bosszú, kíméletlen büntető megtorlás a szó-társzerző és az olvasó számára a Rákóczi-élettörténet való és mégis képzeletlelkőtő, szorongást keltő mozzanatai.

Rákóczi és a felkelés történetének epilógusaként maradt a szó-tárakban egy-két életrajzi adat a fejedelem nyugtalan életű fiairól, Jósefről és Györgyről s Bercsényi Miklós László fiáról, aki — mint sok más bujdosó — Franciaországban telepedett le s kezdett felfelé ívelő katonai pályát.¹²⁵

A szótárközlések alapján megrajzolt XVI—XVII. századi magyar történeti kép hiányos maradna, ha mellőznők a vallástörténeti adatokat és az enciklopédiák hozzájuk fűződő magyarázatait. Köztudomású volt, hogy minden XVII. századi magyar mozgalom igazolásul egyházsérelmekre, a vallásszabadság veszélyeztetésére hivatkozott. Ezért tartja fontosnak a XVIII. századi történetíró, Lenglet du Fresnoy a magyar „forradalmak ürügyeiül szolgáló” vallástörténeti tények ismeretét. A magyarországi vallásharcok különben sem voltak Európa XVII. századi történetéből kiütőző jelenségek, hanem legtöbbször szervesen kapcsolódtak a kontinens népeinek felekezeti küzdelmeibe. Az egyházak elsőbbségi harcában mind a katolikus, mind a protestáns európai a hadviselő érdeklődésével kereste a hasonló hitű testvért s egyházának történetét igyekezett újabb adatokkal gazdagítani, híreit, értesüléseit átalakítani úgy, „hogy azokból saját vallási felfogása, reménye, kilátásai igazoltassanak”.¹²⁶

Ott, hol alkalom kínálkozik magyarázatra, az enciklopédikus kommentárja is magán viseli a világnézeti felfogás vagy vallási meggyőződés és hovatartozás bélyegét. Az egyik francia kálvinista szó-társzerző, Chauffepié, polémikus szenvedéllyel védelmezi Szegedi Kis Istvánt, a reformáció XVI. sz.-i magyar hőstét, a katolikus Moréri támadásaival szemben. Szegedi műveit tanítványa, Skaricza Máté és a fiatal magyar egyház külföldi pártfogója, Théodor de Bèze adták ki. Skaricza megírta mestere életét és ebből az életrajzból ismerte meg az európai protestáns világ a magyar prédikátor kiváló jellemét és küzdelmes életpályáját. Chauffepié Melchior Adamot, a protestáns teológusok életrajzíróját idézi a „tiszteletre méltó magyar tudósról” rajzolt arcképében. Vázolja az önfeláldozást követelő prédikátor-sorsot, a tudós, a hitvitázó, az egyházának híveket toborzó és papokat nevelő protestáns vezető törhetetlen munkabírá-sát, a reformáció terjesztésének XVI. századi hőskorát, amire a

¹²⁵ Moréri id. m., Léopold I., Joseph, Ragotzki (François-Léop.), — Chaudon id. m., — *Ladvoat* id. m., Ragotzi. (Elfogatására, szokására forrás (Le Noble:) *Histoire du Prince Ragotzi*. Paris, 1707. 21., 23., 26—27., 30—32. ll.). — Diderot id. m., Joseph I. — *Nouveau dict...* Basle, 1766. id. m., Ragoczy, Rodosto. — Moréri id. m., Bercheny. — Bercsényi László katonai pályájára I. Comtesse H. Reinach Fousse-magne: *Les Hussards hongrois sous l'ancien régime*. *Revue de Hongrie*. 1912. 450. l. A felkelés francianyelvű irodalmára pedig Molnos—Müller L. id. m.

¹²⁶ Lenglet du Fresnoy id. m., 4. köt. 157. l. Hóman—Szekfü id. m., 5. köt. 72 l.

XVIII. századi historikus a kálvinista önértékével emlékezteti az olvasót. Szegedi életének ismertetésében és jellemének e rajzában látja Chaufepié az indokolatlanul „fanatizmust” emlegető Moréri legmegsemmisítőbb cáfolatát.

Természetesen a katolikus Moréri is igyekszik számontartani a magyar katolikus kiválóságokat. Istvánfit idézve emlékezik meg az Erdődy grófok (Tamás és Zsigmond) vallásos buzgóságáról és az Egyház támogatása körül szerzett érdemeiről. Különösen dicséretreméltónak tartja, hogy a katolikuson kívül minden más vallás gyakorlatát szigorúan eltiltották.

A XVI. századi szektáriusok mozgalmai keltettek legélénkebb visszhangot a szótárírodalomban. Az új tanok merész terjesztői egyformán „gyűlöletesek a protestánsok és a katolikusok szemében” — állapítja meg Bayle a historikus tárgyilagosságával. A vallástörténet iránti érdeklődése s a nyugtalanságkeltő fanatizmussal szemben érzett ellenszenve őt magát is arra készíti, hogy beszámoljon Blandratának, Dávid Ferencnek, a szentháromságtagadás legismeretebb hirdetőinek erdélyi viselt dolgairól s a Comenius védelmét élvező Drábik Miklósról, a morva chiliasta testvérek XVII. századi prófétájáról, aki álomlátásaival Rákóczy Györgyöt az ausztriai ház és a pápa ellen lelkesítette. A különböző egyházak révjeit cserélgető Blandrata életének a kalandori jellege tűnik ki a Bayle-féle életrajzi vázlatból. Drábik Miklós „prófétai mesterkedéseit” pedig a racionalista filozófus fölényével igyekszik nevetségessé tenni. Szerinte Rákóczy bizonyára „elégge felvilágosult” volt ahhoz, hogy Drábik „agyrémeit kigúnyolja”. De a jóslatokat politikai tervei eszközéül használta fel, mert e próféciaik — amint a XVII. század története bizonyította — „gyakran tudtak nagy forradalmakat előidézni”. Bayle e felfogását egy-két későbbi szótár is osztja.

Hevesebb kifakadást váltott ki a katolikus szótárakból a János Zsigmond korára való visszaemlékezés. Szomorúan látják a katolikus érdekek háttérbeszorulását, az arianizmus és más „tévtanok” gyors elterjedését. Emlékeztetik az olvasót arra, hogy Blandrata, aki a disputák fejedelmének, János Zsigmondnak bizalmát élvezte, a „szentháromságtagadás mérgével” szabadon „fertőzhetett”; Dávid Ferenc „szörnyűséges dogmáinak” toborozhatott híveket; Báthory Istvánnak, aki a katolikus egyházat régi jogaiba szerette volna visszahelyezni, „titokban kellett misére járnia”. Az erdélyi vallásküzdelmek minden lényegesebb mozzanatát az elbeszélés fonálára fűzik, kezdve a Báthoryak által betelepített, de kiűzött jezsuiták történetétől Bocskay fellépéséig s a vallásszabadságot biztosító békéig.

A katolikus szótárszerzők, akik az egyház térhódításának szeretnének örvendezni, nem tudják állásfoglalás nélkül tudomásul venni, hogy Magyarországon a katolikusok mellett luteránusok, kálvinisták, anabaptisták, ariánusok, görögkeletiek, mohamedánok, zsidók is nagy számban élnek. A Magyarországról szóló XVII. szá-

zadi jelentések, leírások, közlések a katolikus egyház nehéz küzdelméről, a felekezetek szívós ellenállásáról és — gyorsan visszatérített hívek nagy tömege helyett — kivívott vallásszabadság-jogokról, az ország katolikussá, egyvallásúvá válásának szinte elháríthatatlan akadályairól adhatnak hírt. Kevés vígasztalót találtak abban, hogy — ha hinni lehet egy-két historikusnak — a „socianizmus tévedéseit követő“ János Zsigmond halála pillanatában belátta Isten Fia ellen elkövetett minden bűnét, s hogy II. Ferdinánd az „igaz hit“ érdekében protestáns-elnymó valláspolitikát követett. A század első felének szótáraiban a magyar vallásállapotokról szerzett értesülések alapján az a felfogás alakult ki, hogy Magyarország a vallás tekintetében „igen zavaros, rendkívül megosztott“ ország, ahol „nagyszámú eretnek és szkizmatikus“ él. Erdély túlnyomórészt protestáns s a katolikus egyháznak sok akadállyal kell megküzdenie. Van szótár, amely még úgy tudja, hogy „a katolikus vallás csak egy-két régi nemesi családban őrződött meg“. Ezek az adatok végeredményben azt a véleményt igazolták, amely szerint Magyarország a politikai és vallási forrongás földje, zavarok, forradalmak tűzfészke, ahol a nyugalanság parazsán vékony a hamuréteg.

A századvég szótárai már nem ütköznek meg azon, hogy a magyar királyság vegyesvallású ország. A felvilágosodás közömbösen nézte az érdeklenné vált vallásügyeket, felekezeti harcokat és megnyugvással vette tudomásul II. József türelmi rendeletét, amely a különböző felekezetek szabad vallásgyakorlatát biztosította.¹²⁷

Legtöbb szótár magyar történeti összefoglalását Rákóczi felkelésével lezárja. A XVIII. században a magyarság keveset hallat magáról. A török háború vihara a Balkán felé húzódott. A bujdosó elégedetlenektől sikertelen próbálkozásoknál vagy egyre valószínűtlenebb tervezgetéseknél több nem telik. Franciaország politikai érdeklődésének sincs többé kellő alapja. A privilégiumaiért annyit aggódó nemesség a barokk eszménynek hódolva él Mária Teréziának, „minden szív gyöngéden szeretett királynéjának“ udvarában.

A század második felében egy-két enciklopédia megemlékezik az uralkodó és magyar népe egymásratalálásának théátrális jelene-

¹²⁷ Chaupepié id. m., Kis (Etienne, Szegedinus). Szegedi Kisre I. Rácz Lajos: L'inspiration française dans le protestantisme hongrois. Revue des études hongroises. 1925. 17. l., Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. Minerva. 1928. 113. l. — Moréri id. m., Drabicius, Erdeodi (Sigismund, Thomas). Davidi (François). Blandrata, Arianisme, Religions de l'Europe, Transsylvanie, Anabaptistes. — Bayle id. m., Alciat, Blandrata, Drabicius. — (R. P. Pinchinat): Dictionnaire chronologique, historique, crit, sur l'origine de l'idolâtrie... Paris, 1736. Arianisme, Blandrata, Socin. — Th. Corneille id. m., Hongrie, Transsylvanie. (Forrása Vanel: Histoire et descr., id. m., 93., 95—99., 281—82., 280. ll.). — Diderot id. m., Transilvanie, Presbourg. — Baudrand id. m., Hongrie, Transsylvanie. — Encyclopédie méth. (Géographie), id. m., Hongrie, Transsylvanie. — Nouveau dict. hist., Caen, id. m. Blandrata, Davidis (François). — Vosgien: Dictionnaire géographique portatif. Paris, 1784. Hongrie. — Félice id. m., Blandrata. — Ladvoat id. m., Davidi, Drabicius. — Nouveau dict... Basle, id. m., Hongrie. — Chaudon id. m., Davidi, Drabicius.

téről, a XVIII. századi csendes magyar élet 1741-i nagy eseményéről. A francia szótárak a vérét és életét önfeledt lelkesedéssel felajánló nemességet a legszebb barokk erények, a vitézség és a hűség hőségének tekintik.

Az uralkodó iránti ragaszkodás s a hétéves háború alkalmával Európát ámulatba ejtő magyar bátorság végkép kitörölték az emlékezetből a XVII. századi Habsburg-források rebellis, ellenszenves magyarjának képét. A rendiség és a XVII. századi erőszakos osztrák abszolutizmus küzdelméből erkölcsi győztesként a magyarság került ki. Még a forrásul használt francianyelvű, de Habsburg-érzelmű egykorú Annales is „Mária Terézia elődeinek szigorát“ említi, amely a magyarság ellenszenvét váltotta ki annak idején. A német Fellernek el kell ismernie, hogy a „magyar büszke, nem igára termett“ nép. Mennyivel több joggal teheti hát felelőssé a XVII. századi multért a gyűlöletet ébresztő Lipót-féle politikát Diderot enciklopédiája, amely jól ismerte és helyeselte az egykorú magyarbarát francia publicisztikai irodalom érvelését.

A Habsburg-házat megmentő nemesség bebizonyította, hogy a magyar nem született forradalmár. Mária Terézia „nyájassága“ egyszerre az uralkodó hűségére vonta az eladdig ellenséges érületű alattvalókat. A magyarság alkotmányos jogai kétségbevonhatatlannak, történelmileg igazoltak. Ezt bizonyítja a különben kifejezetten Habsburg-hű Feller, aki „természetesnek“ tartja, hogy a nemzetet „privilegiumaitól megfosztó“ II. Józseffel szemben a magyarság érzelmei ismét megváltoztak. A magyar nemesség Mária Terézia alatt megnövekedett hírének és értékének köszönhető, hogy a nemzeti szabadsághoz, vagyis a privilegiumokhoz, a rendi alkotmányhoz való öntudatos ragaszkodás, amit a Rákóczi-féle politikai irodalom ismertetett meg Európával, a XVIII. század tudatában is a magyarság nemzetképének jellegzetes alapvonása maradhatott.¹²⁸

Az egykor önálló magyar birodalomból mindössze a privilegiumok maradtak emlékeztetőül. S vajjon emlékezett-e az enciklopédia-irodalom a magyar nemzet dicsőségesebb multjára, európa-történeti szerepére? A XVI—XVII. századi magyarság természetesen tovább őrizte a történeti hagyományt, multjáról, származásáról azt a képet, amelyen a renaissance-történetírás színei ragyogtak. Figyelmét azonban inkább a jelen eseményei kötötték le. A multból elsősorban az érdekelte, amit alkotmányos küzdelmeihez érvül felhasználhatott. Külföld érdeklődése is szinte kizárólagosan az egykorú eseményeknek szólt. A Histoire-ok, Discours-ok legtöbbször csak a háborúk, felkelések történeti előzményeit keresik a ré-

¹²⁸ Diderot id. m., Hongrie. — Nouveau dict..., Basle, id. m. Marie Thérèse. — Feller id. m. Marie Thérèse. — Encyclopédie méth. (Encyclopédiana), id. m., Harangue. — A Moriamur jelenetére forrásuk M. Fromageot: Annales du règne de Marie Thérèse. Bruxelles, 1780. 40. l., v. ö. Sacy id. m. 3. köt. 216. l. is.

gebbi korszakokban. Az enciklopédia érdeklődési köre valamivel szélesebb. Ismeri a magyarvonatkozású történetirodalomból azokat a műveket és forrásgyűjteményeket is, amelyek a régebbi multról tájékoztatnak.

A XVII—XVIII. század folyamán az eredet és a nyelvrokon-ság kérdései keltettek figyelmet magyar és külföldi tudósok körében s vitákra, kutatásra ösztönöztek. A magyarságnak származásáról, őstörténetéről hagyományos felfogása volt, amely a krónikák elbeszélésére támaszkodott. Anonymus Scythiát tartotta a magyarok őshazájának. Egy-két szótár is a nemzeti hagyomány Scythiáját emlegeti. A szittyák jellemét, szokásait az ókori Herodotos leírásaiból ismerik a korai középkori historikusok, akik e leírás elemeit az Európát rettetgető vad népekre — a magyarokra is — alkalmazták. Davity, a XVII. századi geográfus, a hunok-magyarok életmódjáról írva Ammianus Marcellinust idézi forrásul. E hagyományokra vezethető vissza az ősmagyaroknak az enciklopédiákban ismeretes leírása is. Azonban a XVIII. századi enciklopédia-író a régi források előadását némileg átalakítja. Megérteni igyekszik a „születő nép vadságát“. „Kegyetlenek voltak, gyermekeik arcát is megégették, hogy ne nőhessen szakálluk“. De e kegyetlenség a harcias életmód következménye. „Durván ácsolt szekereken éltek. Szakadatlan vágatás közepette hozták világra a nők gyermekeiket, akiket mihelyt elérték a tizennegyedik életévüket, magukra hagytak“. Zord, kemény életmód, keresetlen egyszerű szokások: házassági ceremóniájuk abból állott, hogy a férj és a feleség ezüst bálványait ki-cserélték egymás között.

Arra, hogy az Európát meghódító hunok vadsága, primitív életmódja hadi tettekre vágyó, férfias lelket takar, Montesquieu figyelmeztette a XVIII. századi olvasót *Considérations*-jában. Az ő szemében Attila a történelem „egyik legnagyobb uralkodója“, akit a hunok „szokása kötelezett arra, hogy legyőzze, de le ne igázza a népeket“. A korhadtt, erkölcsi erejét veszített római világ fölé vitézsége emelte a hun népet, amelynek fiai harcra lelkesedtek „atyáik szép hadi tettei“ elbeszélésekor és az atyák „könnyeket ontottak, mert nem utánozhatták gyermekeiket.“¹²⁹

A magyar eredetelméletnek a Scythiából való származás mellett legfontosabb pillére a hun-magyar testvériség. A hatalmas hun birodalom története a magyarság nemzeti öntudatának kialakításában jelentős szerepet játszott s a nemzeti önérzetnek évszázadokon át fontos táplálója volt. *Hunni sive Hungari, Huns ou Hongres,*

¹²⁹ Costard id. m. — *Ladvoat (Supplément) id. m., Hongrois V. ö.* Davity id. m., I. köt. 888. l. — Anonymusra és a szittyák leírására I. Főti J. Lajos: *Góg és Magóg. Irodalomtörténeti Közl.* 1913. 52—54. ll. és *Hóman—Szekfü id. m., I köt. 397—98. ll.* — Honoré Lacombe de Prezel: *Dictionnaire de portraits historiques...* Paris, 1772. Attila. (Forrása Montesquieu: *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence.* Paris, 1802. 177—78. ll.)

így tudják a Thuróczit, Bonfinit felhasználó enciklopédia-írók s jóformán minden magyarvonatkozású Histoire s e felfogásnak a XVII—XVIII. századi magyar történetírás sem mondott ellen. Thuróczi, Bonfini alapján írnak Davity és az enciklopédiák a magyar-hun eredetmondáról: Nimród fiairól, Hunorról és Magyarról, a szarvaskalandról, Attiláról és Budáról, Attila fiairól, a székelyek eredetéről, akik valójában hunok s nevüket a szomszédos népek haragjától való félelmükben változtatták meg. A magyarok honfoglalását is Bonfini alapján vagy Anonymus historiáját a Schwandtner-féle Scriptoresből másolva beszélik el.¹³⁰

E mellett azonban egy-két szótár a hunok-magyarok kegyetlenségének, pusztító hadjáratainak emlékét is őrzi s Attiláról ellen-szenves képet rajzol régi nyugati források alapján, amelyekből a szorongatott kereszténységért való aggodás hangja csendül ki. A szótárszerző Attila szemére veti „rettenetes pusztításait“, elnevezi szörnynek, akitől csak Isten szabadíthatta meg az emberiséget. A magyar történetíró igyekezete viszont arra irányul, hogy az Attilát ért vádakát más források alapján megcáfolja s az „első magyar királyt“ a nemzet történeti tudatának megfelelő megvilágításban mutassa be.¹³¹

A magyarság multjának, származásának történeti hagyományát már a XVI—XVII. századtól kezdve kikezdik a nyelvhasznító próbálkozások s a források alaposabb és szélesebbkörű vizsgálata. A szótárak tudnak azokról is, akik tagadják a hun-magyar testvériséget. Mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a népvándorlás korának Bonfiniből ismeretes története téves adatokon nyugszik s 744-ben Nagy Károly mégsem a magyarokat győzte le, mert a magyarok csak a IX. század végén jelennek meg Európában. Kijavítja tehát Otrokocsi a magyar történet eddigi tekintélyeként tisztelt forrásának, Bonfininek hibás kronológiáját, de a magyarokat kétséget nem tűrően a hunok egyenes utódainak tartja. Schurzfleisch azonban, akinek a kérdést megvilágító vitaelőadását Bruzen de la Martinière teljes alapos-sággal ismerteti, határozottan elválasztja a hunokat-avarokat a IX. században felbukkanó magyaroktól, akiket más népnek tart.

Deguines kínai források alapján ismerteti azokat az okokat,

¹³⁰ Feller id. m. Huns.—Anecdotes des républiques, id. m., II. köt. 117-54. ll. Moréri id. m. Cicules. — La science des personnes..., id. m., Hongrie. — Davity id. m., I. köt. 896. l. — V. ö. Thuróczi J.: Chronica Hungarorum, Schwandtner: Scriptores rerum Hung., I. köt. 39—48. ll. — Bonfini id. kiad., 76—96. ll. — Brenner: Histoire des rév. de Hongrie id. m., I. köt. 3. l. — Otrokocsi Foris Ferenc: Origines Hungaricae, Franequae, 1693. 56. l. — Corneille id. m., Hongrie. (Forrása Vanel: Histoire et descr. id. m., 45—49. ll.) — Moréri id. m., Hongrie. (Forrása Anonymus: Historia Hungarica., Schwandtner id. m., I. köt. 1—35. l.).

¹³¹ Moréri id. m. — Dict. hist. litt. et crit. id. m. — Encyclopédie méthodique (Encyclopédiana) id. m., Attila — Bibliothèque amusante et instructive. Paris, 1757. — Fr. de la Croix: Dictionnaire portatif des faits, id. m., Intempérance. — Bayle id. m., Attila. (Bayle idézi Bonfinit, Oláh Miklóst (Attila), P. Callimachus Experientist (Attila), Otrokocsit (Origines).

amelyek miatt elhagyták a hunok a távol keleti tájakat, Európába özönlő áradatukkal elmosva a római császárság határerődítményeit. Deguines kutatásainak eredményeit a szótárszerző is, a történetíró is örömmel felhasználja. Jornandes és a magyar historikusok „meséire” többé nincs szükség, vallja be Sacy, a történetíró már újabb történeti műveket vehet „biztosabb és felvilágosultabb kalauzokul”.¹³²

A XVII. századi tudományosság megsejti a nyelvhasznítás jelentőségét a népek őstörténetére irányuló kutatásban. A XVI. századtól kezdve egyre többen (Miechov, Herberstein) emlegetik azt, hogy a magyarok őshazája Juhria vagy Jugria, mert ott a magyarhoz hasonló nyelvet beszélnek. Ez a felfogás is nyomot hagy az enciklopédia-irodalomban.

A magyar források Scythiája helyett pontosabban körülírt őshazát keresnek. A XVII. századi Delisle az ázsiai Magyarország szélességi és hosszúsági fokait is megadja. Adatait használja Bruzen de la Martinière és Diderot. Más szótár a Káspi-tó környékét, a századvégi Feller a Volgamentét tartja a magyarok őshazájának.¹³³

A kutatások ez újabb eredményei végeredményben még nem voltak elég meggyőző érvek arra, hogy a magyar történetírás hagyományát, a szittya-hun-magyar rokonság elméletét megdöntsék és szükségtelenné tegyék. Felvilágosítókul és forrásul az enciklopédiák általában a magyar historikusokat használják. A sokat hadakozó magyarság pedig még a XVII—XVIII. század folyamán is vitézi mivoltának bizonyítékát látta a világot meghódító dicsőséges ősök történetében. Az őstörténetről az enciklopédiákban alakult kép tehát azt a felfogást erősítette, hogy a harcészesség, bátorság, vakmerőség, a kardforgatásban való jártasság a magyar ember ősi, ösztönös tulajdonságai.

A magyar királyság középkori történetét legtöbbször száraz kronológia teszi. Az összefoglalások alapjául szinte kivétel nélkül a Zsámleoky-féle Bonfini-kiadás vagy a szintén erre visszavezethető Histoire et descr. de Hongrie szolgál. A nagy történeti fordulatokat a dátumok jelzik. A két legfontosabb esemény a kereszténységre való áttérés és a királyság megalapítása (egyeseknél 1000, 1001, másoknál 1020). Ekkor született meg „az erős és tartós magyar állam”. Ez az első biztos fogózó a tudósok számára, akiknek a magyarság korábbi életéről mégis csak homályos tudomásuk volt. Az bizonyos, hogy Géza, a „vitéz fejedelem” alatt a magyarok az ural-

¹³² Costard id. m., Hongrois. — Nouveau dict... (Basle). id. m., Hongres. — Bruzen de la Martinière, id. m., Huns, Hongrie. (Forrása Conradus S. Schurtzfleisch et A. Eccard: Ungarica... Wittenbergae, 1672.). — Otrókosi id. m., 56. l. — Chaudon id. m., Chronologie. (V. ö. Deguignes: Histoire générale des Huns, Paris, 1756. I. köt. 213. l.) — Sacy id. m., I. köt. 2. l.

¹³³ L. Pápay József: A magyar nyelvhasznítás története. A Magyar nyelvtud. kézikve. I/3. 3—4. ll. — Moréri id. m., Hongrie. — Bruzen de la Martinière id. m., Grande Hongrie. — Diderot id. m., La Hongrie Asiatique. — Feller id. m., Hongrie.

kodóval együtt felvették a kereszténységet. Itt kapcsolódik a magyarság története a keresztény Európa történetébe. Ez az a pont, ahonnan elindulva a szótárszerző megjárhatja az évszámok lépcsőfokozatait s elsorolhatja Szt. István utódait, akik „a Kárpátoktól Thráciáig” terjeszkedtek. Mindaz, amit az enciklopédia a középkor magyar uralkodóiról, az Istvánokról, Gézákról, Bélákról, Endrékről, Lászlókról, a nyugtalanvérű Salamonról, a kegyetlenséggel megvádolt Kálmánról tudott: a magyar krónikák, illetve ezek hagyományait átmentő Bonfini felfogását tükrözi.¹³⁴

A szűkszavú kronológia alapján az olvasó még nem képzelheti el a multat. Pedig a XVIII. századi tudós szemében a történelem akkor érdekes és tanulságos, ha nemes szenvedélyek felemelő megnyilatkozását vagy elhatalmasodó indulatok szörnyű kirobbanását beszél el. „Mivé lenne a történelem — kiált fel Sacy — csapások, összeroppanások, véres jelenetek nélkül”.¹³⁵ Az emberi élet sokféleségét, színeit az enciklopédikus az epizódokban, az irodalmi feldolgozásra kínáló drámai helyzetekben véli megtalálni. Trónfosztás, gyilkosság, forradalmak, — ime ezek azok az események, amelyek megállásra készítik a történetíró, megindítják képzeleti munkáját, magyarázatra serkentik. A magyar történelemből a szótárszerzők a Szent István uralkodását követő zavargásokat, az Anjouház és a pápák küzdelmét Magyarország trónjáért s a Nagy Lajos lánya, Mária királykódása alatt véressé fajult pártharcokat emelik ki a legszívesebben. A nagy országalapító halála után felvillant pogány lázadást és a trónkövetelők (Péter, Aba) kegyetlenségét a magyar krónikák elég részletesen elbeszélték. Nyilvánvalóan a krónikák anyagát feldolgozó Bonfini használja a két francia történetíró, — Fleury (*Histoire ecclésiastique*) és Chevreau (*Histoire du monde*) — akire Chaufepié hivatkozik. Péter és különösen Aba tragikus vége az erőszakos zsarnokok sorsát példázza. A vérengző Aba végül is kihívta maga ellen az égi büntetést: Isten Gellérttel, a szenttel megjósoltatja szörnyű halálát. Az epizód a keresztényi morált, az isteni igazságosságot igazolja.

Bánk bán története, amelynek szépirodalmi köntöst Bonfini adott, a XVII—XVIII. század kedvelt anekdotájává vált. Az epizódnak a szótárakban ismeretes franciayelvű változata már a gáláns regényirodalom hatását mutatja. Felismerhető bizonyos lélekrajzra való törekvés: a királyné fivére, aki „bűnös vágyak” rabja, minduntalan a magányt keresi. Bánk, a „büszke nádor”, kétségbeesett

¹³⁴ Chaudon id. m., *Chronologie*. — Diderot id. m., *Transsilvanie*, Boleslav. — *Nouveau dict. hist...* (Caen), id. m., *Chronologie*. — Brünen de la Martinière id. m. — Felice id. m., *Hongrie*. — Corneille id. m., *Hongrie*. (Forrása Vanel: *Hist. et descr.* id. m. 49—56., 274. ll.). — *Anecdotes des républiques* id. m., II. köt. 117—157. ll. — Moréri id. m., Geiza, Salamon, Bela, Etienne, Hongrie. (V. ö. Bonfini id. kiad. 136., 160., 162—63., 173., 190., 206., 214., 216. ll., Herold J.: *Chronologia Pannoniae* id. Zsámboky-féle Bonfini-kiad. 616. l.).

¹³⁵ Sacy id. m. *Discours prélim.* XIII. l.

neje előtt el tudja palástolni indulatait, hogy annál hevesebben tegyen szemrehányást a királynénak. A drámai hangulatot festő jelzők használatában, a párbeszédek megszövegezésében is észrevehető bizonyos hatáskeresés.¹³⁶ Gyakran bukkanhatunk a szótárakban a korai renaissance nagy büntetteire: Endre meggyilkolásának, Kis Károly és Erzsébet királyné kegyetlen megöletésének epizódjaira. Az Endre meggyilkolását elbeszélő enciklopédiák olasz források hatását tükrözik. Ezek pedig Endre halálának okát magában az áldozatban látták, aki szertelen életmódjával, „barbár modorával és durva természetével” keltette fel Johanna és a nápolyiak ellenszenvét. Zách Felicián és Kont István történetét Bonfiniból ismerik.¹³⁷

A történelem nagy egyéniségei az utódok emlékezetében eszményekké érnek. A történelmi alakok e második, halhatatlansági életének is megvannak a dicsőséges és dicstelenebb szakaszai s a róluk alkotott képek időről-időre átfestődnek korok, nemzedékek felfogásának sajátos színeivel. Az európai keresztény öntudat híven megőrizte a magyar szentek emlékét. A vallásos kultúra legtöbbit a keresztényi szegénység és alázatosság nagy szentjének, Árpádházi Szent Erzsébetnek köszönt. Szent Erzsébet élettörténetét szívesen olvasták Franciaországban, ahol — különösen a XVII. században — tiszteletének szép kultusza volt. Ezt az érdeklődést az enciklopédia-irodalom is bizonyítja. Az életrajzi összefoglalások a szent életét tárgyaló irodalom lelkesedését, csodálatát, hangulatát őrzik. A kor embere számára Erzsébet nagyságát vonzóvá az „imádságban mutatott állandóság”, különösen „százada gyönyöreiről való tökéletes lemondás” tette. „Palotája inkább kolostornak tetszett, mint egy fejedelemtől udvarának”. A magyarság többi szentjeiről sem feledkezett meg az európai keresztény irodalom. Bonfini mellett a XVII. századi Baillet (*Les vies des Saints*) és Bollandus (*Acta Sanctorum*) gondoskodtak arról, hogy István, az „apostol” és a térítésben hű társa, Gellért, valamint Imre, László, Margit életének adatait, szentségük sajátos vonásait az enciklopédiák olvasói is megismerjék.

A XVII–XVIII. századi magyarság a barokk vallásos lélek gyöngédségével fordult szentjei felé, s kimagasló eszménnyé lett

¹³⁶ Moréri id. m., Hongrie. — *Ladvoat id. m. — Nouveau dict. hist...* (Caen), id. m. — Chaudon id. m. Aba. (V. ö. Bonfini id. m., 131–32. ll.). — *Chaufepié id. m., Aba. — J.-J. Filassier: Dictionnaire historique d'éducation.* Paris, 1771. Chasteté. — *Encyclopédie méth. (Encyclopédiana)*, id. m., Banéban. — *Anecdotes des républ. id. m. — Bibliothèque amusante et instructive.* Paris, 1757. Banchannus. — (V. ö. Bonfini id. m. 197–98. ll.; Brenner id. m., I. köt. 38–39. l.).

¹³⁷ Bayle id. m. — *Fr. de la Croix: Dict. des femmes id. m., Jeanne I., Elizabeth des Bosnie. — Chaudon id. m. — Ladvoat id. m. — Nouveau dictionnaire hist...* (Caen), id. m., André de Hongrie. — Moréri id. m., André de Hongrie, Forgacz, Horvat, Gara. — *Nouveau dict. hist...* (Caen), id. m. — Feller id. m. — *Ladvoat id. m. Gara. — Anecdotes des républiques id. m.* (V. ö. Bonfini id. m. 255–63., 228. ll.; Brenner id. m., I. köt., 53. l.).

Szent István, a honalapító, akit először koronáztak meg a csodálatos magyar koronával. E szent korona tiszteletében a magyarság hazaszeretete mitikus érzéssé vált. A magyar nemzetnek koronájához való ragaszkodását a XVIII. századi francia olvasó számára Feller igyekszik megmagyarázni a racionalista Voltaire-rel szemben, aki a szent korona jelentőségét megmosolyogja.

Szent Istvánt nemcsak szentsége emelte az eszményiség magas piedesztáljára, hanem „nagyon bölcs törvényei“ is. A rendi világ az alkotmány körül forgott. E legféltettebb kincsét a középkor két uralkodójának köszönte: Szent Istvánnak és II. Endrének. A rendi felfogás érdeme az, hogy az európai köztudat II. Endrét a nagy magyar királyok közé sorozta. Endre „lelki nagyságáról és igazságosságáról“ már Bonfini megemlékezett, eszményített alakját azonban a rendi történetírás rajzolta meg az enciklopédiák számára, amelyek „katonai tehetségén“, „nagy bátorságán“ túl „igazságosságát“ s azt a hivatástudatot emelik ki, hogy „alattvalói érdekei szentebbek voltak számára a magáéinál“; neki köszönheti a magyarság „nagy és egyedülálló kiváltságait“.¹³⁸

A racionalista Voltaire előtt természetesen a koronának nincs sacralis jellege és Szent István sem több, mint tehetséges középkori uralkodó, aki „a hatalmat és a vallást használta fel“ ügyesen arra, hogy király lehessen. Voltaire a magyar multból Nagy Lajost emeli ki, akiben a „józan ész“ képviselőjét látja. Voltaire-t követi a Diderot-féle enciklopédia s ugyanilyen szellemben ír Nagy Lajosról egy-két századvégi szótár. A Bonfiniból ismert adatok új jelentőségét kapnak: az álruhában utazgató, a királyi tisztviselők munkáját ellenőrző uralkodó, — „cet esprit philosophique si rare alors“, — aki kedvvel üzte az asztronómia és a geometria tudományát, eltörölte a tüzesvas- és forróvíz-próbákat, e szótárszerzők emlékezetében a felvilágosodás eszméinek középkori megtestesítője, akire századok kódén át is megilletődéssel tekintenek vissza.¹³⁹

(Folytatjuk)

Bárdos József

¹³⁸ Costard id. m. — Chaudon id. m. — Nouveau dict. hist... (Caen), id. m. — Ladvoat id. m. — Encyclopédie méth. (Histoire) id. m. — Feller id. m. — Fr. de la Croix: Dict. des femmes id. m., Elizabeth. — J.-J. Filassier: Dict. hist. id. m., Charité. — Moréri id. m., Etienne I., Elizabeth, Ladislas I., Gérard de Chonad, Marguerite, Acus. — Bruzen de la Martinière id. m., Chonad. (V. ö. Bonfini id. m., 160., 120—21., 127. ll.). — Nouveau dict. hist... (Caen), id. m. Feller id. m., Etienne I., Gérard. — Costard id. m., Ladislas I. — Fr de la Croix: Dict. des femmes... id. m., Marguerite de Hongrie. — Moréri id. m. — Filassier id. m., André II. — Anecdotes des républiques id. m. — Lenglet du Fresnoy id. m. IV. köt. 141. l. — Bonfini id. m., 197. l. — V. ö. Brenner: Histoire des rév. id. m. 8. l.

¹³⁹ Diderot id. m. — Dictionnaire des origines... Paris 1777. Hongrie. (Forrásuk Voltaire: Essai sur les mœurs. Oeuvres complètes de Voltaire. Paris 1854. III. köt. 359—61. ll.). — Moréri id. m. — Feller id. m. Ladvoat (Supplément) id. m. Louis d'Anjou. (V. ö. Bonfini id. m., 246. l.; Brenner: Hist. des rév. id. m. 57—61. ll.).